

Komunikowanie o zagrożeniach terrorystycznych w Wielkiej Brytanii, Niemczech, Polsce i Rosji w wybranych dziennikach opinii

Nagłośnienie ataków w Paryżu

Waldemar Sobera, Róża Smolak

Współcześnie zjawisko terroryzmu jest jednym z najważniejszych problemów świata. Analiza relacji zachodzących między terroryzmem i mediami, które szeroko informują o kolejnych zamachach stała się tematem prac badawczych, a sposób prezentowania przez dziennikarzy aktów terrorystycznych to wciąż szeroka dziedzina do analizy.

Artykuł jest podsumowaniem badań empirycznych materiałów opublikowanych na stronach internetowych tytułów prasowych w Wielkiej Brytanii („The Guardian”), Niemczech („Süddeutsche Zeitung”), Polsce („Gazeta Wyborcza”) i Rosji („Kommersant”). Przedmiotem analiz była seria zamachów w Paryżu przeprowadzonych w dniach 13–14 listopada 2015 roku. To wtedy doszło do wybuchów przy stadionie Stade de France, strzelanin w kilku restauracjach oraz wzięcia zakładników i wymiany ognia w sali koncertowo-teatralnej Bataclan. W wyniku działań terrorystów 137 osób poniosło śmierć, a ponad 300 zostało rannych¹. Skala zdarzenia i jego następstwa zainteresowały światowe media. Wiele z nich relacjonowało

wydarzenia z Paryża na żywo. Dlatego jednym z celów analizy jest porównanie sposobu komunikowania o zagrożeniach terrorystycznych w wybranych krajach, przy wzięciu pod uwagę m.in. bliskości geograficznej i kulturowej czy dotychczasowych doświadczeń związanych z terroryzmem.

Celem artykułu jest uzyskanie odpowiedzi na postawioną hipotezę badawczą:

Hipoteza: Europejska polityka migracyjna była uznawana przez analizowane media za główną przyczynę ataków terrorystycznych w Paryżu.

W weryfikacji lub sfalsyfikowaniu hipotezy pomogą następujące pytania badawcze:

PB1. Jakie różnice w sposobie nagłośnienia ataków terrorystycznych w Paryżu występowały między badanymi mediami?

PB2. Czy analizowane media łączą kryzys migracyjny z atakami terrorystycznymi w Paryżu?

PB3. W jaki sposób i za pomocą jakich narzędzi media nagłaśniały analizowany problem?

¹ *Paris attacks: What happened on the night*, <http://www.bbc.com/news/world-europe-34818994> [dostęp: 07.06.2017].

Otrzymanie odpowiedzi na postawioną hipotezę i pytania badawcze pozwoli na uzyskanie obrazu nagłośnienia zamachów w Paryżu w państwach zróżnicowanych pod względem stosunku do uchodźców, zaangażowania w walkę z terroryzmem i wcześniejszych doświadczeń związanych z zamachami.

Rola mediów w nagłaśnianiu ataków terrorystycznych

Dzięki nieustannemu rozwojowi technologii przekazu media są dziś zdolne do bezpośredniego relacjonowania zdarzeń w większym stopniu niż kiedyś. Internet, media społecznościowe i procesy globalizacji umożliwiły dystrybucję przekazów medialnych na cały świat². Wydarzenia, które kiedyś miały wyłącznie lokalny charakter, teraz stały się ogólnosiątkowe. Głównymi czynnikami, które zwiększają zainteresowanie mediów (oprócz możliwości podwyższenia wskaźników sprzedaży), ale także odbiorców, są m.in. zaskoczenie, ważność, intensywność, negatywizm³. Takimi cechami charakteryzują się akty terrorystyczne, które na przestrzeni ostatnich lat, również z powodu narastania radykalizmu w świecie islamskim, występują coraz częściej. Z drugiej strony, wzrost społecznego zainteresowania i pojmowania w określony sposób publikowanych przekazów jest też wynikiem domestykacji informacji. Udomowienie, polegające na odczytywaniu i interpretowaniu wiadomości zarówno z za-

granicy, jak i z kraju⁴, jest możliwe zwłaszcza w przypadku rzeczywistych powiązań politycznych, historycznych czy kulturowych między państwem pochodzenia informacji a krajem, z którego wywodzi się organizacja medialna nagłaśniająca dane zdarzenie⁵. To na te elementy domestykacji zwracano uwagę podczas przeprowadzania analiz. Za udomowienie uznano też nawiązanie do ogólnoeuropejskiego bezpieczeństwa i obecności wśród poszkodowanych obywateli Rosji, Wielkiej Brytanii, Niemiec lub Polski. Wiktyimizacja jest bowiem istotnym mechanizmem domestykacji w przypadku ataków terrorystycznych⁶. Związek emocjonalny między ofiarą zdarzenia a odbiorcą wiadomości jest silnie zaakcentowany w przekazie zwłaszcza wtedy⁷, gdy jedną z ofiar jest obywatel naszego kraju lub kraju wywodzącego się z podobnego kręgu kulturowego. Jest to eksponowane często za pomocą wyznaczników tabloidyfikacji⁸. Autorzy artykułu w swoich badaniach koncentrują się na analizie jakościowej zdjęć, filmów czy tytułów dołączonych do materiałów, które można uznać za sensacyjne, pobudzające ciekawość odbiorcy, ale także mogących wywoływać emocje. To pod tym względem oceniano tabloidowy charakter elementów składowych publikowanych artykułów. Mechanizmy (tabloidyfikacji, domestykacji) i kwestie szczegółowe dotyczące nagłośnienia ataków w Paryżu stosowane przez dziennikarzy zostaną przedstawione w tym artykule.

² L. Gorman, D. McLaen, *Media i społeczeństwo. Wprowadzenie historyczne*, Kraków 2010, s. 303–308.

³ B. Węgliński, *Terrorism in a mediated world [w:] New media in popworld – tools, threats and social phenomena*, red. A. Węglińska, B. Węgliński, Wrocław 2016, s. 215–216.

⁴ U. Olausson, *The diversified nature of 'domesticated' news discourse*, „Journalism Studies” 2014, Vol. 15.

⁵ M. Gurevitch, M.R. Levy, I. Roeh, *Globalna redakcja informacyjna – globalizacja wiadomości telewizyjnych: podobieństwa i różnorodność [w:] Komunikowanie i obywatelskość. Mass media w społeczeństwie, czyli atak na system nadawców publicznych*, red. P. Dahlgren, C. Sparks, Wrocław 2007, s. 198–217.

⁶ A. Quadir, P. Alasuutari, *Taming terror: domestication of the war on terror in the Pakistan media*, „Asian Journal of Communication” 2013, Vol. 23 (6).

⁷ M. Chyliński, S. Russ-Mohl, *Dziennikarstwo*, Warszawa 2008, s. 126–127.

⁸ M. Bugajski, *Kultura tabloidów a język [w:] Oblicza Komunikacji 3: Tabloidyfikacja języka i kultury*, red. I. Kamińska-Szmaj, T. Piekot, M. Poprawa, Wrocław 2010, s. 67.

Wielu badaczy koncentrowało się na roli mediów w nagłaśnianiu zdarzeń terrorystycznych⁹. Ten problem wydaje się ważny z kilku powodów. Po pierwsze, w kontekście udziału mediów w realizacji celów terrorystów, którymi mogą być m.in. generowanie poczucia zagrożenia, zdobywanie informacji o reakcjach opinii publicznej, rozpowszechnianie przekazów propagandowych, mobilizacja poparcia, wywoływanie konkretnych działań społecznych (wpływ zamachów na poparcie konkretnych stronnictw politycznych, kreowanie zachowań wyborczych)¹⁰. Po drugie, media mogą zwiększać skalę doniosłości aktów terrorystycznych przez budowanie relacji na zasadach sensacyjności, dramaturgii i emocjonalności. Tomasz Goban-Klas zarzuca mediom gloryfikowanie postaci terrorysty i kreowanie kultury strachu za pomocą seriali, filmów czy gier komputerowych¹¹. Ale przecież instytucje medialne mogą stać się podmiotami antagonizującymi i konfrontacyjnie nastawionymi wobec terrorystów i ich działań. Takie zjawisko występuje najczęściej po pewnym czasie od zamachu, kiedy służby i władze przejmują kontrolę nad biegiem zdarzeń, a media prezentują skalę zniszczeń czy profile ofiar. Wtedy dziennikarze mają wpływ na zwiększenie niechęci społeczeństwa i spadek poparcia dla działań zamachowców¹². Kolejną kwestią będącą następstwem wcześniej opisanych zjawisk jest czerpanie przez instytucje medialne

korzyści z wydarzeń kryzysowych. Komercjalizacja i nastawienie na zysk często powodują stosowanie strategii mających na celu zwiększenie sprzedaży (oglądalności, słuchalności, klikalności) materiałów dotyczących zdarzeń terrorystycznych¹³. Mechanizm działania mediów często polega na prezentacji dużej liczby zdjęć z miejsca zdarzeń, tworzeniu tytułów, które przyciągają uwagę i budzą ciekawość, a także wywołują negatywne emocje. Współcześnie niebagatelną rolę w dostarczaniu materiału faktograficznego przedstawiającego skalę zamachów terrorystycznych odgrywają media społecznościowe. Redakcje chętnie publikują zdjęcia i filmy od bezpośrednich świadków zdarzeń, dzięki czemu w krótkim czasie mogą rozpowszechnić informacje poparte materiałami wizualnymi. Takie strategie stosowały polskie media po zamachach w Brukseli w marcu 2016 roku. Dla portali internetowych bardzo popularnym źródłem materiału faktograficznego był portal Twitter, na którym zaraz po zamachu opublikowano wiele zdjęć i opisów zdarzeń m.in. z portu lotniczego¹⁴. Zagadnieniem odpowiedniego relacjonowania aktów terrorystycznych z szerokiej perspektywy, ujmującej zarówno m.in. zachowanie dziennikarza na miejscu zamachu, sposób relacjonowania wydarzenia oraz kwestie przestrzegania prawa, zainteresowało się również UNESCO, wydając specjalny podręcznik dla dziennikarzy¹⁵.

⁹ Zob. *Journalism after september 11*, red. B. Zelizer, S. Allan, Londyn–Nowy Jork 2002; *Hiszpania: media masowe i wybory w obliczu terroryzmu*, red. B. Dobek-Ostrowska, M. Kuś, Wrocław 2007.

¹⁰ B. Bolechów, *Terroryzm i media* [w:] *Hiszpania: Media masowe i wybory w obliczu terroryzmu*, red. B. Dobek-Ostrowska, M. Kuś, Wrocław 2007, s. 18–21.

¹¹ T. Goban-Klas, *Media i terroryści. Czy zastraszą nas na śmierć?*, Kraków 2009, s. 75–78.

¹² B. Bolechów, *Terroryzm i media...*, dz. cyt., s. 21–24.

¹³ J.I. Walsh, *Media attention to terrorist attacks: causes and consequences* – research brief from Institute for Homeland Security Solutions, 2010, s. 2, <http://www.jamesigoewalsh.com/ihss.pdf> [dostęp: 07.06.2017].

¹⁴ R. Smolak, W. Sobera, *Communicating about the asymmetrical threats. The coverage of the terrorist attacks in Belgium by the online media in Poland* [w:] *New media in popuworld – tools, threats and social phenomena*, red. A. Węglińska, B. Węgliński, Wrocław 2016, s. 265–266.

¹⁵ *Terrorism and the media – A handbook for journalists*, <http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002470/247074E.pdf> [dostęp: 07.06.2017].

Niniejsza analiza wpisuje się w tematykę roli mediów w nagłaśnianiu aktów terrorystycznych, którą zajmują się naukowcy zarówno w Polsce, jak i na świecie. Dzięki przeprowadzonym badaniom możliwe będzie zaobserwowanie, jak zamachy w Paryżu 13 listopada 2015 roku ukazywali dziennikarze z Wielkiej Brytanii, Niemiec, Polski i Rosji oraz jakie mechanizmy zostały wykorzystane przez media z tych państw podczas opisywania ataków terrorystycznych.

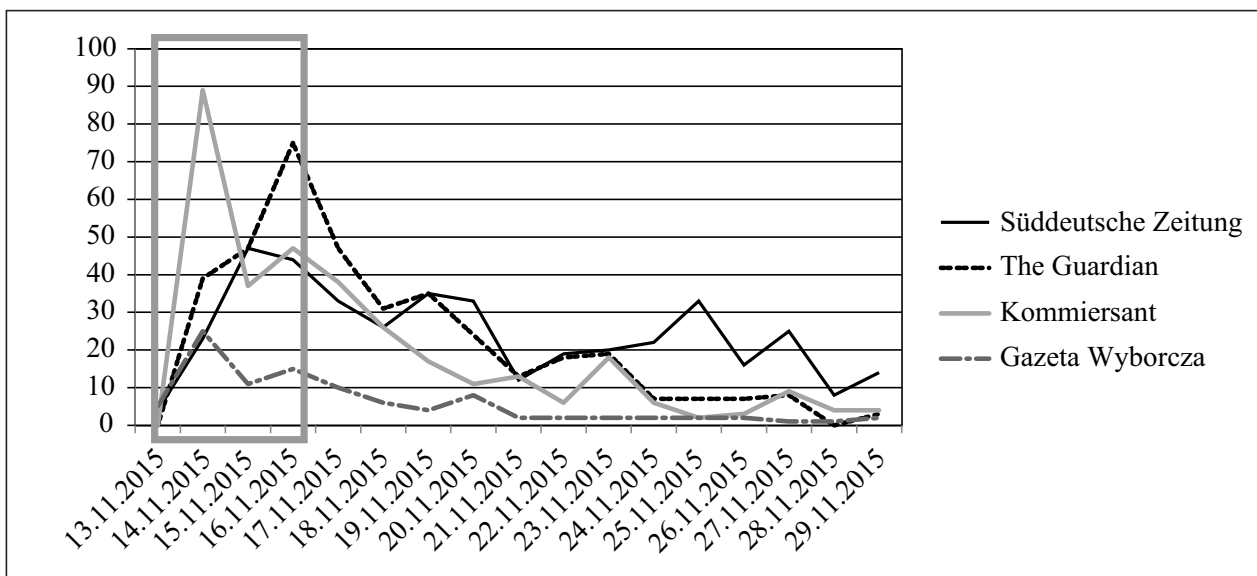
Metodologia badania

Analiza sposobu nagłośnienia ataków terrorystycznych we Francji została przeprowadzona poprzez zbadanie zawartości internetowych wydań czterech europejskich dzienników prasowych. Najważniejszymi zmiennymi doboru mediów i państw były odległość geograficzna, linia programowa i stosunek do uchodźców. Dlatego pominięto dzienniki francuskie, które były bezpośrednio zaangażowane w relacjonowanie zamachów w Paryżu. Autorzy chcieli sprawdzić, w jakim stopniu zamach we Francji miał wpływ na agendę mediów zagranicznych, zwłaszcza w odniesieniu do trwającej debaty na temat przyjmowania uchodźców z Syrii. Ze względu na tę kwestię zdecydowano się na wybranie po jednym z mediów Wielkiej Brytanii i Niemiec (duży procentowo udział imigrantów w populacji tych krajów, bliskość geograficzna z Francją, co w odniesieniu do otwartości granic w Unii Europejskiej może wpływać na zwiększone ryzyko przeniknięcia terrorystów do tych państw). Dodatkowo należy zwrócić uwagę na postawę kanclerz Niemiec Angeli Merkel, która od samego początku była zwolenniczką przy-

mowania uchodźców do Europy. Polska została wybrana ze względu na dużą nieufność w stosunku do uchodźców i lęk przed zagrożeniami związanymi z ich przyjazdem. Choć Rzeczpospolita również należy do strefy Schengen, to jednak leży dalej od Francji, co może wpływać na mniejsze poczucie zagrożenia zamachami. Federacja Rosyjska, jako ostatnie z wybranych do analizy państw, jest krajem, który w swojej historii wielokrotnie zwalczał terroryzm na własnym terytorium, a także w najmniejszym stopniu był narażony na niekontrolowany napływ uchodźców z Syrii. Dodatkową zmienną jest także duża odległość geograficzna od Paryża.

Wybór tytułów prasowych opierał się na kilku kryteriach. Po pierwsze wzięto pod uwagę tytuły uznane za opiniotwórcze. Dlatego na wstępie odrzucono tabloidy mogące przedstawiać akty terrorystyczne w sposób bardzo sensacyjny. Drugim kryterium była popularność periodyków. Do analizy zakwalifikowano dzienniki, które są jednymi z najpopularniejszych w swoich państwach, a zmienną w tym wypadku był średni nakład¹⁶. Kolejną cechą, mającą na celu wybór odpowiedniego tytułu, była zbliżona linia programowa lub prezentowane poglądy. W tym wypadku zdecydowano się na gazety lewicowe i centrolewicowe (w przypadku Rosji był to dziennik liberalny). Żadna z wybranych gazet nie ma konserwatywnego profilu, co mogłoby wpłynąć na zniekształcenie wyników i uniemożliwić analizę porównawczą. Ostatnią cechą, jaką wzięto pod uwagę przy wyborze dzienników do analizy, było publikowanie przez redakcje artykułów na swoich stronach internetowych. Takie materiały poddano prze-

¹⁶ Pod koniec 2016 roku nakład „The Guardian” wynosił ok. 160 tys. egzemplarzy (<https://www.theguardian.com/media/greenslade/2016/nov/25/what-the-latest-sales-figures-tell-us-about-the-state-of-newsprint> [dostęp: 07.06.2017]); nakład „Süddeutsche Zeitung” na początku 2017 roku wynosił ok. 366 tys. egzemplarzy (<https://de.statista.com/statistik/daten/studie/382110/umfrage/auflage-der-sueddeutschen-zeitung/> [dostęp: 07.06.2017]); nakład „Gazety Wyborczej” na początku 2017 roku wynosił ok. 200 tys. egzemplarzy (<http://www.wirtualnemedial.pl/artukul/jaka-sprzedaz-gazeta-wyborcza-najgorsza-w-historii-styczen-2017> [dostęp: 07.06.2017]); nakład „Kommersant” wynosił ok. 120 tys. egzemplarzy (<http://kommersant.ru/about/kommersant> [dostęp: 07.06.2017]).

Wykres 1. Nagłośnienie medialne zamachów terrorystycznych w Paryżu (liczba artykułów), NSZ = 414, NG = 380, NK = 330, NGW = 100

Źródło: opracowanie własne

gładowi. Dzięki zastosowaniu wymienionych kryteriów do analizy wybrano cztery tytuły prasowe: „The Guardian”, „Sddeutsche Zeitung”, „Gazeta Wyborcza”, „Kommiersant”.

Analiza zawartości (pod względem ilościowym i jakościowym) i analiza porównawcza to główne metody badawcze użyte podczas prac nad zgromadzonymi materiałami. Dzięki ich zastosowaniu możliwe było sprawdzenie, jakie kwestie dotyczące zdarzeń w Paryżu zostały przedstawione przez cztery media, jakie przyczyny zamachów terrorystycznych dziennikarze podawali najczęściej (ilościowa analiza zawartości) i za pomocą jakich mechanizmów badane dzienniki starały się udomowić ataki czy wzbudzić zainteresowanie (tabloidyżacja) odbiorców opisywanym problemem (jakościowa analiza zawartości). Wydaje się, że zwrócenie uwagi na sposób ukazywania zamachów terrorystycznych w Paryżu w czterech państwach i porównanie materiałów poświęconych tej kwestii może umożliwić wskazanie ewentualnych podobieństw i różnic w tym zakresie. Celem autorów artykułu było przeprowadzenie analizy materiałów prezentowanych przez „The Guardian”, „Sddeutsche Zeitung”, „Gazetę Wyborczą” i „Kommiersanta” na przełomie siedemnastu dni,

to jest od 13 listopada do 29 listopada 2015 roku (wykres 1.). W tym czasie na łamach badanych dzienników zostały opublikowane 1224 materiały. W tej pracy zostaną jednak zaprezentowane wstępne wyniki analizy obejmujące okres trzech dni, tj. od 14 do 16 listopada 2015 roku. W tym czasie zaobserwowano bowiem fazę wzrostu objawiającą się zwiększoną liczbą materiałów na temat zamachów w Paryżu (wykres 1.). Dodatkowo 499 artykułów, które zostały w tym czasie przygotowane przez dziennikarzy, stanowi 41 proc. wszystkich zgromadzonych materiałów. W związku z tym wydaje się, że taka ilość artykułów poświęconych tematyce ataków terrorystycznych we Francji jest wystarczająca do zaobserwowania mechanizmów stosowanych przez angielskie, rosyjskie, niemieckie i polskie media podczas nagłaśniania tego typu zdarzeń. Należy zaznaczyć, że w czasie analizy materiałów w odniesieniu do występowania poszczególnych kwestii, czy wskazywania możliwych sprawców zamachów, autorzy za jednostkę rejestracji uznawali poszczególne akapity, a nawet zdania, a nie całe artykuły. Wynikało to głównie z obszerności niektórych tekstów, a także z ich złożoności, gdzie w jednym materiale występowało wiele kategorii ujętych w przygotowanym kluczu.

Wyniki badań

Relacjonowanie zamachu terrorystycznego w odniesieniu do kryzysu migracyjnego

Negatywny stosunek części członków Unii Europejskiej do kwestii migracji¹⁷, jak i niektórych krajów, które funkcjonują poza Wspólnotą Europejską¹⁸, dość często wiązał się z obawą wystąpienia zamachów terrorystycznych przygotowywanych przez uchodźców i migrantów na terenach tych państw. Poglądy polityków dotyczące tej kwestii były wielokrotnie komentowane przez dziennikarzy, powodując, że kryzys migracyjny i jego ewentualne powiązania z terroryzmem stały się jedną z istotnych kwestii widocznych zarówno w agendzie politycznej, jak i medialnej czy społecznej¹⁹. Ze względu na fakt, że analizie poddano media z czterech państw, które do kwestii migracyjnych odnosiły się w różny sposób, to istotnym wydawało się sprawdzenie, w jakim stopniu polityka Unii Europejskiej w tym zakresie była przez dziennikarzy uznawana za przyczynę wystąpienia ataków terrorystycznych w Paryżu. Uwaga została również zwrócona na konkretne problemy związane z zamachami, które były prezentowane przez wybrane media najczęściej. Na tej podstawie możliwe było określenie, jakie kwestie w kontekście nagłaśniania aktów terrorystycznych we Francji zostały uznane przez dziennikarzy za najistotniejsze.

Ataki terrorystyczne w Paryżu, do których doszło w listopadzie 2015 roku, wzbudziły zainteresowanie nie tylko europejskich, ale również i światowych mediów. Wynikało to między innymi z faktu, że stolica Francji, podobnie jak 9 innych francuskich miast, miała stać się miejscem zmagania sportowych (EURO 2016), w których swój udział zapowiedziało wiele tysięcy osób. W związku z tym zapewnienie bezpieczeństwa kibicom i piłkarzom było dla francuskich władz kluczowe. Przeprowadzone analizy dotyczące sposobu nagłaśnienia zamachów terrorystycznych w Paryżu przez „Süddeutsche Zeitung”, „The Guardian”, „Kommersant” i „Gazetę Wyborczą” pokazują, że samo zdarzenie, jakim były Mistrzostwa Europy w Piłce Nożnej, nie cieszyło się zbyt dużym zainteresowaniem mediów (tabela 1.). Była to zresztą najrzadziej poruszana kwestia (1 proc.). Dużo ważniejsze znaczenie dla dziennikarzy miały takie tematy, jak konsekwencje ataku (20 proc.), reakcje międzynarodowe (17 proc.) czy działania służb porządkowych i policji (10 proc.) (tabela 1.). Co ciekawe, duża część informacji poświęconych konsekwencjom zamachów odnosiła się do kwestii politycznych i militarnych, w tym – konieczności podjęcia międzynarodowej debaty na temat przyszłej „walki z terroryzmem”²⁰. W rezultacie wśród ważnych problemów znalazło się również na-

¹⁷ Zob. *Hungary's Orban says 'obvious connection' between terrorism and migration*, <http://www.reuters.com/article/us-europe-migrants-hungary-idUSKCN1011FM> [dostęp: 23.06.2017]; *Anti-immigration politicians link London attack to migrant policy*, <https://www.theguardian.com/uk-news/2017/mar/23/anti-immigrant-politicians-link-london-attack-migrant-policy> [dostęp: 23.06.2017].

¹⁸ Zob. A. Buncombe, *Donald Trump links mass immigration to Manchester terror attack despite bomber being British-born*, <http://www.independent.co.uk/news/uk/trump-manchester-bombing-mass-immigration-link-nato-speech-a7756336.html> [dostęp: 24.06.2017].

¹⁹ Zob. Centrum Badania Opinii Społecznej, *O kryzysie migracyjnym po zamachach w Brukseli*, nr 69/2016, Warszawa; *Autumn 2016 Standard Eurobarometer: Immigration and terrorism continue to be seen as the most important issues facing the EU*, https://ec.europa.eu/home-affairs/news/autumn-2016-standard-eurobarometer-immigration-and-terrorism-continue-be-seen-most-important_en [dostęp: 24.06.2017]; R. Winke, B. Stokes, K. Simmons, *Europeans fear wave of refugees will mean more terrorism, fewer jobs (...)*, <http://www.pewglobal.org/2016/07/11/europeans-fear-wave-of-refugees-will-mean-more-terrorism-fewer-jobs> [dostęp: 24.06.2017].

²⁰ Zob. *Валентина Матвиенко предложила ООН выработать жесткие меры по борьбе с терроризмом*, „Kommersant” 14.11.2015, <https://www.kommersant.ru/doc/2854763> [dostęp: 24.06.2017]; V. Dodd, *Anti-*

Tabela 1. Kwestie szczegółowe (w procentach)

	„Süddeutsche Zeitung”	„The Guardian”	„Kommersant”	„Gazeta Wyborcza”	Całość
konsekwencje ataku	13	16	34	35	20
przebieg ataku	4	5	1	5	4
ofiary ataku	5	6	7	7	6
sprawcy ataku	5	6	15	9	8
Unia Europejska	3	2	1	1	2
działania służb porządkowych i policji	12	10	11	1	10
EURO 2016	0	1	0	0	1
reakcje międzynarodowe	18	16	18	17	17
przyczyny ataku	7	9	0	0	6
migracja	10	4	0	0	5
działania ISIS	11	10	5	16	10
„human stories”	4	8	0	1	5
działania władz francuskich	7	7	7	8	7

NSZ = 401, NG = 737, NK = 282, NGW = 100 (w jednym artykule mogło pojawić się kilka kwestii)

Źródło: opracowanie własne

wiązanie do działania ISIS (10 proc.). Warto zaznaczyć, że to właśnie poczynania Państwa Islamskiego były uznawane przez dziennikarzy za główną przyczynę ataków we Francji (tabela 2.). Działalność ISIS, zakończona przeprowadzeniem zamachów w pobliżu stadionu Stade de France czy w sali koncertowo-teatralnej Bataclan, miały istotny wpływ na rozpoczęcie przez władze francuskie i innych członków Unii Europejskiej dyskusji na temat funkcjonowania Wspólnoty Europejskiej, w tym wolnego przepływu ludności w ramach strefy Schengen²¹. W podobnym tonie wypowiadali się niemieccy

dziennikarze, którzy najczęściej łączyli kwestię migracji z bezpieczeństwem państw członkowskich²² (zob. Unia Europejska – 2 proc.) (tabela 1.). Zwrócenie uwagi na ten problem przez „Süddeutsche Zeitung” nie wydaje się czymś zaskakującym, ponieważ to właśnie kanclerz Niemiec w największym stopniu optowała za przyjmowaniem migrantów z Syrii. Niemcy znajdują się zresztą w czołówce państw członkowskich UE, w których zamieszkuje najwięcej cudzoziemców²³. Warto zaznaczyć, że charakter artykułów „Süddeutsche Zeitung” w tym zakresie był zdecydowanie bardziej pozytywny²⁴ niż

terrorism policies will need to be revisited after Paris attacks, „The Guardian” 14.11.2015, <https://www.theguardian.com/uk-news/2015/nov/14/anti-terrorism-policies-will-need-to-be-revisited-after-paris-attacks> [dostęp: 24.06.2017].

²¹ *Francja chce korekt ws. Schengen? Będzie nadzwyczajne spotkanie ministrów UE*, „Gazeta Wyborcza” 15.11.2015, <http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/51,114871,19191081.html?i=1> [dostęp: 23.06.2017].

²² C. von Bullion, *Terror facht Flüchtlingsdebatte weiter an*, „Süddeutsche Zeitung” 15.11.2015, <http://www.sueddeutsche.de/politik/nach-den-anschlaegen-von-paris-terror-facht-fluechtlingsdebatte-weiter-an-1.2737625> [dostęp: 24.06.2017].

²³ *Statystyka dotycząca migracji i populacji migrantów*, http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics/pl#Populacja_migrant.C3.B3w [dostęp: 24.06.2017].

²⁴ T. Denkler, *Merkel: „Wir Weiner mit ihnen”*, „Süddeutsche Zeitung” 14.11.2015, <http://www.sueddeutsche.de/politik/terror-in-paris-merkel-wir-weinen-mit-ihnen-1.2737354> [dostęp: 24.06.2017].

Tabela 2. Przyczyny zamachów terrorystycznych w Paryżu (w procentach)

	„Süddeutsche Zeitung”	„The Guardian”	„Kommiersant”	„Gazeta Wyborcza”	Całość
polityka migracyjna UE	16	8	2	0	8
kolonizacja francuska	2	2	0	2	1
działania ISIS	26	28	92	94	52
kwestie ekonomiczne i wykluczenie	7	5	0	2	4
wojna z Zachodem	16	11	1	0	8
brak przyczyn	34	46	6	2	27

NSZ = 160, NG = 207, NK = 177, NGW = 52 (w jednym artykule mogło pojawić się kilka przyczyn)

Źródło: opracowanie własne

w przypadku reszty mediów, które poddawały krytyce politykę migracyjną zarówno WE, jak i samych Niemiec²⁵.

Zwrócenie uwagi na stopień powiązań kwestii migracji z aktami terrorystycznymi we Francji znalazło także swoje odniesienie w katalogu przyczyn wystąpienia zamachów w Paryżu (tabela 2.). Analiza materiałów pokazała, że głównym źródłem zamachów była działalność ISIS (52 proc.). Na tę przyczynę najczęściej wskazywali dziennikarze „Gazety Wyborczej” (94 proc.)²⁶ i „Kommiersanta” (92 proc.)²⁷. Rosyjski dziennik wypowiadał się o działaniach zamachowców najbardziej negatywnie²⁸, poddając jednocześnie krytyce politykę Stanów Zjednoczonych na Bliskim Wschodzie²⁹ i uznając ją za nieudolną oraz wpływającą na poziom

bezpieczeństwa państw europejskich. Kolejna z przyczyn, bezpośrednio związana z działaniami ISIS, a mianowicie wojna z Zachodem, to tuż obok polityki migracyjnej Unii Europejskiej (po 8 proc. każda) jeden z motywów ataków najczęściej wymienianych przez media (tabela 2.). Wojna z Zachodem jako podłoże ataków ISIS była najczęściej wskazywana przez „Süddeutsche Zeitung” (16 proc.) i „The Guardian” (11 proc.). Dziennikarze, pisząc o kulturowym charakterze ataków, nawiązywali m.in. do konieczności zachowania europejskiej jedności i niepodejmowania aktów agresji w stosunku do imigrantów³⁰. Odniesienie do polityki migracyjnej Unii Europejskiej (8 proc.) w kontekście przyczyn ataków, podobnie jak miało to miejsce w przypadku kwestii szczegółowych (10 proc.)

²⁵ I. Traynor, *Germany 'may have foiled plot to supply arms to Paris attackers'*, „The Guardian” 14.11.2015, <https://www.theguardian.com/world/2015/nov/14/germany-may-have-foiled-plot-to-supply-arms-to-paris-attackers> [dostęp: 24.06.2017].

²⁶ *IS przyznaje się do zamachów i publikuje nagrania: „Dopóki nie ustaną bombardowania, Francja nie zazna spokoju”*, „Gazeta Wyborcza” 16.11.2015, https://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/0,114916.html?tag=zamachy+w+Pary%BFu&str=2_19906114 [dostęp: 24.06.2017].

²⁷ *«Исламское государство» взяло ответственность за теракты в Париже*, „Kommiersant” 14.11.2015, <https://www.kommersant.ru/doc/2854744> [dostęp: 24.06.2017].

²⁸ Tamże.

²⁹ *Алексей Пушков: Европа расплачивается за политику США на Ближнем Востоке*, „Kommiersant” 15.11.2015, <https://www.kommersant.ru/doc/2854820> [dostęp: 24.06.2017].

³⁰ A. Chrisafis, *Doctor who treated Paris wounded and Charlie Hebdo victims calls for unity*, „The Guardian” 15.11.2015, <https://www.theguardian.com/world/2015/nov/15/paris-attacks-medic-we-were-treating-war-wounds-made-by-war-weapons> [dostęp: 24.06.2017].

(zob. tabela 1.), było najbardziej widoczne w nagłośnieniu zdarzeń prezentowanym przez „Süddeutsche Zeitung” (tabela 2.). Niemieckie media dużo uwagi poświęcały ogólnonarodowej dyskusji odnośnie do protestów części społeczeństwa w stosunku do państwowej polityki przyjmowania uchodźców³¹. Dziennikarze zauważali, że ataki w Paryżu mogą w istotny sposób wpływać na nastroje społeczne, prowadząc do wytworzenia negatywnych poglądów ludności na temat imigrantów. Z drugiej strony, zaprezentowane w tabelach numer 1 i 2 informacje pokazują, że chociaż odniesienia do kryzysu migracyjnego i polityki WE w tym zakresie są widoczne w nagłośnieniu medialnym, to jednak dziennikarze prezentują je dużo rzadziej, niż inne kwestie odnoszące się do zamachów we Francji.

Tabloidyzacja i udomowienie jako elementy przekazów medialnych o atakach terrorystycznych

Ataki terrorystyczne ze względu na ich nieprzewidywalny i drastyczny charakter wymuszają na mediach stosowanie określonych technik i środków. Za ich pomocą możliwe jest przygotowanie takich materiałów dziennikarskich, które będą miały istotny wpływ na kształtowanie opinii i poglądów społecznych. Równie ważne wydaje się zwrócenie uwagi na to, jak media przybliżały ataki terrorystyczne w Paryżu odbiorcom i w jaki

sposób wytwarzały więź między czytelnikami a zdarzeniem (udomowienie).

Tabloidyzacja będąca procesem odnoszącym się do przeniesienia uwagi mediów z *hard news* na *soft news* i nadania informacjom bardziej sensacyjnego, rozrywkowego wymiaru za pomocą określonych fotografii, tytułów czy treści³² to jeden z istotnych mechanizmów stosowanych przez dziennikarzy podczas nagłaśniania działań terrorystycznych³³. Przeprowadzona analiza jakościowa brytyjskich, niemieckich, polskich i rosyjskich dzienników w kontekście obecności wyznaczników tabloidyzacji w materiałach dotyczących zamachów w Paryżu wykazała, że mechanizmem najczęściej stosowanym przez media były tytuły (tabela 3.). Nagłówki dotyczyły zazwyczaj bezpośrednich ofiar zdarzenia, na co wskazywały „The Guardian” (*Ocaleni z paryskich ataków: Włoch na początku uciekł z katastrofy na stadionie Heyssel, a następnie ocalał z masakry w Bataclan*)³⁴ i „Gazeta Wyborcza” (*Zamachy w Paryżu, „Telefon ocalił mi życie. W przeciwnym razie odłamki mogły rozerwać mi głowę”. Niewiarygodne szczęście jednego z rannych*)³⁵. Równie często pisano, że podjęte przez ISIS działania są skierowane nie tylko przeciwko Europie (*Za dnia wojna była daleko. Wieczorem ciała leżały na ulicach Paryża*)³⁶, ale i Rosji (*To nie jest akt terrorystyczny, to wojna*)³⁷ i mają charakter wojny cywilizacyjnej.

³¹ J. Schneider, „Abschieben! Abschieben!”, „Süddeutsche Zeitung” 16.11.2015, <http://www.sueddeutsche.de/politik/dresden-abschieben-abschieben-1.2740619> [dostęp: 24.06.2017].

³² F. Esser, ‘Tabloidization’ of news. A comparative analysis of Anglo-American and German press journalism, „European Journal of Communication” 1999, Vol. 14 (3).

³³ E. Torres Romay, *The treatment of images in 11-M terrorist attacks. Terrorism and violence in the press*, „Revista Latina de Comunicacion Social” 2006, Vol. 61.

³⁴ J. McCurry, 15.11.2015, <https://www.theguardian.com/world/2015/nov/15/paris-attack-survivors-italian-man-first-escaped-heysel-stadium-disaster-then-bataclan-massacre> [dostęp: 24.06.2017].

³⁵ Mf, 14.11.2015, <http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114871,19186463,zamachy-w-paryzu-telefon-uradowal-mi-zycie-inaczej-odlamek.html> [dostęp: 24.06.2017].

³⁶ F. Hartmann, 15.11.2015, <https://www.theguardian.com/world/2015/nov/15/paris-attacks-aftermath> [dostęp: 24.06.2017].

³⁷ I. Ponomarev, 14.11.2015, <http://www.kommersant.ru/doc/2854750> [dostęp: 24.06.2017].

Tabela 3. Wyznaczniki tabloidyzacji w materiałach (w liczbach)

	„Süddeutsche Zeitung”	„The Guardian”	„Kommersant”	„Gazeta Wyborcza”	Całość
materiały wizualne	7	12	12	21	52
tytuły	10	22	43	25	100
historie dotyczące ofiar	6	21	2	2	31

NSZ = 23, NG = 55, NK = 57, NGW = 48

Źródło: opracowanie własne

Drastyczny i sensacyjny wymiar miały też fotografie i filmy wideo dołączone do artykułów (tabela 3.). Po te elementy przekazu o zamachach terrorystycznych sięgali najczęściej dziennikarze „The Guardian” i „Gazety Wyborczej” (tabela 3.). Brytyjski dziennik używał filmów dla podkreślenia tragicznego charakteru zdarzenia i jego wpływu na życie niewinnych obywateli (fot. 1.).

Fot. 1. Zniszczony telefon

Źródło: *Paris attack survivors: Italian man first escaped Heysel stadium disaster, then Bataclan massacre*, 15.11.2015, <https://www.theguardian.com/world/2015/nov/15/paris-attack-survivors-italian-man-first-escaped-heysel-stadium-disaster-then-bataclan-massacre> [dostęp: 24.06.2017]

„Gazeta Wyborcza”, sięgając po materiały z mediów społecznościowych, starała się odtworzyć przebieg ataków (fot. 2.). Dzięki temu możliwe było wytworzenie emocjonalnej więzi między odbiorcą wiadomości a prezentowanym zdarzeniem czy ofiarą ataku. Wydaje się, że na tej podstawie, podobnie jak miało to miejsce w przypadku nagłówków, chciano wzbudzić w czytelniku zainteresowanie tema-

Fot. 2. Ludzie uciekający przed terrorystami

Źródło: *Panika i chaos. Dziennikarz nagrał z okna moment tuż po ataku na Bataclan*, 14.11.2015, <http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114871,19186530,panika-i-chaos-mezczyzna-nagrał-z-okna-momentu-tuz-po-ataku.html> [dostęp: 24.06.2017]

tem, co jest jednym z zakładanych efektów tabloidyzacji.

Domestykacja to obok tabloidyzacji kolejny z mechanizmów stosowanych przez media podczas nagłaśniania zamachów w stolicy Francji (tabela 4.). Przeprowadzone analizy pokazały, że udomowienie ataku przez dziennikarzy odbywało się najczęściej przez odniesienia do bezpieczeństwa, powiązań kulturowych i ideologicznych oraz do polityki (tabela 4.).

Bezpieczeństwo było najczęściej wskazywane przez „Süddeutsche Zeitung” i „The Guardian” (tabela 4.). Dziennikarze obu gazet, pisząc o zamachach w Paryżu, wielokrotnie wskazywali, że działania Państwa Islamskiego stanowią bezpośrednie zagrożenie dla Francji

Tabela 4. Wyznaczniki domestykacji w materiałach dziennikarskich (w liczbach)

	„Süddeutsche Zeitung”	„The Guardian”	„Kommersant”	„Gazeta Wyborcza”	Całość
kwestie historyczne	5	3	0	1	9
powiązania ekonomiczne	1	4	2	1	8
powiązania polityczne	37	31	16	5	89
powiązania kulturowe i ideologiczne	43	59	13	4	119
bezpieczeństwo	55	73	44	12	184
obywatele	13	23	4	0	40

NSZ = 154, NG = 193, NK = 79, NGW = 23

Źródło: opracowanie własne

i całej Europy czy tzw. zachodniej cywilizacji³⁸. W związku z tym konieczne, zdaniem mediów, wydawało się podjęcie kolektywnych działań, również militarnych, które miały służyć zwalczaniu wspólnego wroga, jakim są terroryści³⁹. Odniesienie do zbiorowych wartości, tzn. wartości kulturowych (119 materiałów) i politycznych (89 materiałów), również uznano za element domestykacji i wyróżniono wśród wyznaczników mechanizmu. Podobieństwa w tym zakresie były ponownie najbardziej zauważalne

w brytyjskich i niemieckich mediach, a najrzadziej – w rodzimej gazecie (tabela 4.). W artykułach odnoszono się m.in. do europejskich, demokratycznych wartości⁴⁰ jako elementu łączącego analizowane państwa z Francją. Akcentowano też podejmowanie ponadnarodowej współpracy, na przykład w ramach szczytu G20 w Turcji, gdzie dyskutowano nad koniecznością opracowania wspólnej strategii prowadzenia walki z terrorystami⁴¹. W efekcie częstym zabiegiem stosowanym przez dziennikarzy

³⁸ Zob. *Britain's response to Paris attacks must avoid playing into terrorists' hands*, „The Guardian” 16.11.2015, <https://www.theguardian.com/world/2015/nov/16/britains-response-must-avoid-playing-into-the-terrorists-hands> [dostęp: 25.06.2017]; M.C. Schulte von Drach, *Wer gegen den IS kämpft*, „Süddeutsche Zeitung” 16.11.2015, <http://www.sueddeutsche.de/politik/anti-is-koalitionen-wer-gegen-den-islamischen-staat-kaempft-1.2739217> [dostęp: 25.06.2017].

³⁹ Zob. *The Guardian view on defeating Isis: a common enemy must be met with common resolve*, „The Guardian” 16.11.2015, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2015/nov/16/the-guardian-view-on-defeating-isis-a-common-enemy-must-be-met-with-common-resolve> [dostęp: 25.06.2017]; M. Iwanow, S. Samokhina, I. Safronov, *Западу напомнили об общей угрозе*, „Kommersant” 16.11.2015, https://www.kommersant.ru/doc/2854932?utm_source=kommersant&utm_medium=doc&utm_campaign=vrez [dostęp: 25.06.2017].

⁴⁰ *The Guardian view on the Paris attacks: amid the grief, we must defend the values that define us*, „The Guardian” 15.11.2015, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2015/nov/15/the-guardian-view-on-the-paris-attacks-amid-the-grief-we-need-to-hold-firm-to-the-values-that-make-us-who-we-are> [dostęp: 25.06.2017].

⁴¹ Dpa, *G20-Staaten geben kräftiges Signal: »Wir sind stärker als der Terror«*, „Süddeutsche Zeitung” 15.11.2015, <http://www.sueddeutsche.de/news/politik/international-g20-staaten-geben-kraeftiges-signal-wir-sind-staerker-als-der-terror-dpa.urn-newsml-dpa-com-20090101-151115-99-07767> [dostęp: 25.06.2017].

było używanie takich zwrotów jak „nasza wojna”, co wskazywało na linię podziału „Europa/świat vs. terroryści”⁴² i stanowiło podkreślenie prezentowanej przez media wspólnej linii wyrażającej się w krytyce paryskich ataków i ich sprawców.

Tabloidyzacja, podobnie jak i domestykacja, to mechanizmy, które były zauważalne w nagłośnieniu ataków w Paryżu przez badane media. Ich obecność w materiałach wskazuje, że ukazywanie zamachów terrorystycznych przez dziennikarzy cechowało się specjalnym sposobem działania, odmiennym niż w przypadku przedstawiania innego typu zdarzeń. Duży ładunek emocjonalny wiadomości, a także zdjęć oraz filmów i ich sensacyjność, eksponowanie drastycznych skutków zjawiska, a także jego wpływ na funkcjonowanie większej liczby państw (wywodzących się spoza miejsca ataku) to elementy, które zauważono podczas opisywania sposobów nagłośnienia zamachów przez wymienione tytuły.

Podsumowanie

Ataki terrorystyczne, podobnie jak wojny i konflikty zbrojne, to wydarzenia, które ze względu na ich specyficzny charakter wymagają od dziennikarzy szczególnego podejścia. Przyczyny i konsekwencje zjawiska, jego sprawcy i ofiary to tematy obecne w materiałach poświęconych zarówno działaniom militarnym, jak i zamachom (tabela 1.). Pomimo istnienia wskazanych na początku różnic między państwami wybranymi do analizy, pewne elementy pozostają wspólne.

Celem artykułu było uzyskanie odpowiedzi na postawioną hipotezę badawczą i trzy pytania badawcze służące jej weryfikacji lub sfalsyfikowaniu. Ze względu na fakt, że elementem dobitnie obecnym w dyskursie politycznym

państw będących członkami Unii Europejskiej była obawa przed przeniesieniem zagrożenia terroryzmem przez uchodźców i imigrantów z Syrii, to zdecydowano się sprawdzić, w jakim stopniu europejska polityka migracyjna była łączona przez media z atakami i jednocześnie uznawana przez dziennikarzy za główną przyczynę wystąpienia zamachów w Paryżu. Przeprowadzona analiza zgromadzonych materiałów na temat zdarzenia pokazała, że zarówno wśród kwestii szczegółowych przedstawionych przez dziennikarzy (5 proc.) (tabela 1.), jak i listy powodów organizacji ataków (8 proc.) (tabela 2.), tematyka migracji miała raczej drugorzędne znaczenie. Media dużo więcej uwagi poświęcały takim problemom, jak konsekwencje zdarzenia (20 proc.), reakcje międzynarodowe (17 proc.) i działania ISIS (10 proc.) (tabela 1.). Warto zaznaczyć, że na pierwszy z problemów najczęściej wskazywały gazety „Kommersant” (34 proc.) i „Gazeta Wyborcza” (35 proc.), zaś działania europejskich i światowych polityków chętniej opisywały „Süddeutsche Zeitung” (18 proc.) oraz „The Guardian” (16 proc.) (tabela 1.). Pisząc o przyczynach ataków we Francji, dziennikarze uznali, że głównym winowajcą zamachów jest Państwo Islamskie, dlatego jego działanie przedstawiono jako główny czynnik ich wystąpienia (52 proc.) (tabela 2.). Na ważność tego elementu wskazywały wszystkie analizowane dzienniki. Chociaż wśród wymienianych przyczyn ataku polityka migracyjna znalazła się na trzecim miejscu, to jednak pewne odniesienie do niej można było zauważyć w przypadku opisu innych kwestii, na przykład działania ISIS. Nie były to jednak na tyle silne nawiązania, które mogłyby sprawić, że polityka migracyjna Unii Europejskiej była uznawana przez media za istotną przyczynę wystąpienia ataków w Paryżu. Postawiona hipoteza badaw-

⁴² J. Henley, A. Chrisafis, *Paris terror attacks: Hollande says Isis atrocity was 'act of war'*, „The Guardian” 14.11.2015, <https://www.theguardian.com/world/2015/nov/13/paris-attacks-shootings-explosions-hostages> [dostęp: 25.06.2017].

cza została zatem sfalsyfikowana. Co ważne, wśród narzędzi stosowanych przez dziennikarzy podczas nagłaśniania zamachów widoczne były zarówno elementy tabloidyacji (tabela 3.), jak i domestykacji (tabela 4.). Sensacyjne tytuły informacji na temat wydarzeń to wyznaczniki tabloidyacji, które pojawiały się w analizowanych mediach najczęściej (tabela 3.). Natomiast kwestie zwracające uwagę na ogólnoeuropej-

skie i ogólnoświatowe zagrożenie terroryzmem oraz konieczność podjęcia z nim walki stanowiły dominujący element udomowienia artykułów we wszystkich badanych państwach (tabela 4.). Mimo różnic widocznych w przekazach, sposób prezentowania zamachów w Paryżu cechowała wspólna perspektywa nastawiona na krytykę ataków i potrzebę podjęcia działań mających na celu skuteczne im przeciwdziałanie.

Bibliografia

- Bolechów B., *Terroryzm i media* [w:] *Hiszpania: Media masowe i wybory w obliczu terroryzmu*, red. B. Dobek-Ostrowska, M. Kuś, Wrocław 2007.
- Bugajski M., *Kultura tabloidów a język* [w:] *Oblicza komunikacji 3: Tabloidyacja języka i kultury*, red. I. Kamińska-Szmaj, T. Piekot, M. Poprawa, Wrocław 2010, s. 67.
- Centrum Badania Opinii Społecznej, *O kryzysie migracyjnym po zamachach w Brukseli*, nr 69/2016, Warszawa 2016.
- Chyliński M., Russ-Mohl S., *Dziennikarstwo*, Warszawa 2008, s. 126–127.
- Esser F., 'Tabloidization' of news. A comparative analysis of Anglo-American and German press journalism, „European Journal of Communication” 1999, Vol. 14 (3).
- Goban-Klas T., *Media i terroryści. Czy zastrasza nas na śmierć?*, Kraków 2009, s. 75–78.
- Gorman L., McLaen D., *Media i społeczeństwo. Wprowadzenie historyczne*, Kraków 2010, s. 303–308.
- Gurevitch M., Levy M.R., Roeh I., *Globalna redakcja informacyjna – globalizacja wiadomości telewizyjnych: podobieństwa i różnorodność* [w:] *Komunikowanie i obywatelskość. Mass media w społeczeństwie, czyli atak na system nadawców publicznych*, red. P. Dahlgren, C. Sparks, Wrocław 2007, s. 198–217.
- Hiszpania: Media masowe i wybory w obliczu terroryzmu*, red. B. Dobek-Ostrowska, M. Kuś, Wrocław 2007.
- Journalism after september 11*, red. B. Zelizer, S. Allan, London–New York 2002.
- Olausson U., *The diversified nature of 'domesticated' news discourse*, „Journalism Studies” 2014, Vol. 15.
- Quadir A., Alasuutari P., *Taming terror: domestication of the war on terror in the Pakistan media*, „Asian Journal of Communication” 2013, Vol. 23 (6).
- Smolak R., Sobera W., *Communicating about the asymmetrical threats. The coverage of the terrorist attacks in Belgium by the online media in Poland* [w:] *New media in popuworld – tools, threats and social phenomena*, red. A. Węglińska, B. Węgliński, Wrocław 2016, s. 265–266.
- Torres Romay E., *The treatment of images in 11-M terrorist attacks. Terrorism and violence in the press*, „Revista Latina de Comunicacion Social” 2006, Vol. 61.
- Węgliński B., *Terrorism in a mediated world* [w:] *New media in popuworld – tools, threats and social phenomena*, red. A. Węglińska, B. Węgliński, Wrocław 2016, s. 215–216.

Netografia

- Statystyka dotycząca migracji i populacji migrantów*, http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics/pl#Populacja_migrant.C3.B3w [dostęp: 24.06.2017].
- Terrorism and the media. A handbook for journalists*, <http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002470/247074E.pdf> [dostęp: 07.06.2017].

- Walsh J.I., *Media attention to terrorist attacks: causes and consequences* – research brief from Institute for Homeland Security Solutions, 2010, s. 2, <http://www.jamesigoewalsh.com/ihss.pdf> [dostęp: 07.06.2017].
- Winke R., Stokes B., Simmons K., *Europeans fear wave of refugees will mean more terrorism, fewer jobs* (...), <http://www.pewglobal.org/2016/07/11/europeans-fear-wave-of-refugees-will-mean-more-terrorism-fewer-jobs> [dostęp: 24.06.2017].